

Ο πόλεμος στην Ουκρανία και η επισιτιστική κρίση: Ο ρόλος της Ευρωπαϊκής Ένωσης

Βαγγέλης Τσούρης

Students' Policy Papers No. 1
2023

UNESCO
CHAIR
ON CLIMATE
DIPLOMACY

ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΔΗΜΟΚΡΑΤΙΑ
Εθνικό και Καποδιστριακό
Πανεπιστήμιο Αθηνών

Ο πόλεμος στην Ουκρανία και η επισιτιστική κρίση: Ο ρόλος της Ευρωπαϊκής Ένωσης

Βαγγέλης Τσούρης

Series: Students' Policy Papers

Επιμέλεια: Γιώργος Δικαίος

Η σειρά Students' Policy Papers δημοσιεύει κείμενα πολιτικής φοιτητριών/ών που παρακολούθησαν το προπτυχιακό μάθημα *Κλιματική Διπλωματία* στο Τμήμα Πολιτικής Επιστήμης και Δημόσιας Διοίκησης του Εθνικού και Καποδιστριακού Πανεπιστημίου Αθηνών

No. 1

2023

**UNESCO Chair on Climate Diplomacy
Institute of European Integration and Policy
*National and Kapodistrian University of Athens***

Copyright © 2023

UNESCO Chair on Climate Diplomacy

Institute of European Integration and Policy

6 Themistokleous str. 10671 Athens, Greece

<https://unescochairclimate.uoa.gr/>

<https://eeep-en.pspa.uoa.gr/>

Εισαγωγή

Η απόφαση της Ρωσίας να αποχωρήσει από τη Συμφωνία για τα σιτηρά (Black Sea Grain Initiative, εφεξής: BSGI) τον Ιούλιο του 2023 και η στοχοποίηση από τις ρωσικές ένοπλες δυνάμεις των ουκρανικών λιμανιών και υποδομών αποθεματοποίησης αγροτικών προϊόντων, επαναφέρει με τον πιο emphaticό τρόπο τον κίνδυνο μιας παγκόσμιας επισιτιστικής κρίσης, που θα επηρεάσει τις ανεπτυγμένες και δυσανάλογα περισσότερο τις αναπτυσσόμενες χώρες.

Ο πόλεμος Ρωσίας-Ουκρανίας αύξησε την πίεση που ασκείται στα παγκόσμια επισιτιστικά συστήματα, τα οποία ήταν ήδη επιβαρυνμένα από τις συνέπειες της πανδημικής κρίσης Covid-19 και από την κλιματική αλλαγή (Caprile, 2022). Οι δύο εμπόλεμες χώρες αποτελούν βασικούς «παίκτες» στην διασφάλιση της επισιτιστικής επάρκειας, καθώς αποτελούν βασικούς προμηθευτές αγροτικών προϊόντων, όπως σιταριού και καλαμποκιού.

Αρκετές περιοχές του πλανήτη παρουσιάζουν υψηλή εξάρτηση στις εισαγωγές τους από τις δύο αυτές χώρες για την κάλυψη των βασικών διατροφικών αναγκών τους. Ενδεικτικά, η Ρωσία και η Ουκρανία καλύπτουν πάνω από το 50% των εισαγωγών σε Βόρεια Αφρική και Μέση Ανατολή και παράλληλα, στις ανατολικές αφρικανικές χώρες, το 72% των δημητριακών προέρχεται από τη Ρωσία και το 18% από την Ουκρανία (Caprile, 2022). Αν και η επάρκεια τροφίμων στην ΕΕ δεν απειλείται, το μεγαλύτερο πρόβλημα παρατηρείται στις αφρικανικές χώρες, που θα αντιμετωπίσουν αυξημένες τιμές στην ενέργεια, τη διατάραξη των αγορών και ολοένα και πιο αυξημένες τιμές βασικών διατροφικών αγαθών (FAO, 2022). Έχει εκτιμηθεί ότι ο πόλεμος μπορεί να αυξήσει τον αριθμό των υποσιτισμένων ανθρώπων από 7,6 έως 13,1 εκατομμύρια εντός διετίας (FAO, 2022).

Η επισιτιστική ανασφάλεια είναι δριμύτατη και στην εμπόλεμη Ουκρανία: ο οργανισμός World Food Programme (εφεξής: WFP) εκτίμησε ότι το 45% του ουκρανικού πληθυσμού ανησυχεί για την επάρκεια τροφίμων προς κατανάλωση (WFP, 2022). Ένα μήνα μετά την έναρξη της ρωσικής εισβολής, ο οργανισμός WFP χορήγησε επείγουσα επισιτιστική βοήθεια σε ένα εκατομμύριο Ουκρανούς (WFP, 2022).

Για την ΕΕ είναι σαφές ότι η διατήρηση της παγκόσμιας επισιτιστικής ασφαλείας συνδέεται άμεσα με την παροχή αλληλεγγύης και συνδρομής στην Ουκρανία. Η ΕΕ φέρεται να στέκεται στο πλευρό της Ουκρανίας προσπαθώντας να διατηρήσει «ζωντανή» την ουκρανική οικονομία, η οποία βασίζεται στο μεγαλύτερο μέρος της στις εξαγωγές αγροτικών προϊόντων,

διασφαλίζοντας παράλληλα την παγκόσμια επισιτιστική ασφάλεια με την απρόσκοπτη εισροή τροφίμων στις παγκόσμιες αγορές και τη σταθεροποίηση των τιμών. Η κατάρρευση της Συμφωνίας για τα σιτηρά τον Ιούλιο του 2023 και η απειλή μιας μεγάλης διάρκειας και έντασης επισιτιστικής κρίσης απαιτεί μια ολιστική ευρωπαϊκή απάντηση.

Το παρόν κείμενο πολιτικής επιχειρεί να απαντήσει στο πώς θα μπορούσε η ΕΕ να αντιμετωπίσει αποτελεσματικά την απειλή της επισιτιστικής κρίσης που αυξάνεται μετά την κατάρρευση της BSGI, με παράλληλη στήριξη της ουκρανικής οικονομίας. Η δομή του κειμένου έχει ως εξής: ακολουθεί η περιγραφή της BSGI και οι συνέπειες από την αποχώρηση της Ρωσίας και στη συνέχεια παρουσιάζονται οι τρέχουσες δράσεις για τη διασφάλιση της επισιτιστικής επάρκειας. Έπειτα, παρουσιάζονται λύσεις από την εμπειρία της κρίσης τιμών τροφίμων του 2007-2008 και το κείμενο ολοκληρώνεται με προτάσεις πολιτικής για την αντιμετώπιση της τρέχουσας κρίσης.

Η Συμφωνία για την εξαγωγή σιτηρών από τη Μαύρη Θάλασσα (BSGI)

Η έναρξη του πολέμου στις 24 Φεβρουαρίου 2022 ενέτεινε τις πιέσεις στα συστήματα επισιτισμού. Πέρα από τις συνέπειες του ίδιου του πολέμου στη διατάραξη της εφοδιαστικής αλυσίδας, της ανόδου των τιμών στα βασικά διατροφικά αγαθά (συνεπεία των αυξήσεων των τιμών στην ενέργεια και στα λιπάσματα), το Κρεμλίνο δέσμευσε σημαντικές ποσότητες σιτηρών ώστε να επιδεινώσει την επισιτιστική κρίση (Φίλης, 2022, σελ. 15). Με αυτόν τον τρόπο επηρεάζεται αρνητικά κυρίως ο αναπτυσσόμενος κόσμος, με σκοπό το Κρεμλίνο να πιέσει για άρση των κυρώσεων και να λειτουργήσει ομαλά η αγορά πάλι.

Τον Ιούλιο του 2022, με τη συμπλήρωση πέντε μηνών πολέμου μεταξύ Ρωσίας και Ουκρανίας, υπεγράφησαν δύο συμφωνίες (United Nations Conference on Trade and Development, 2023). Η πρώτη αφορούσε ένα Μνημόνιο Κατανόησης (Memorandum of Understanding) μεταξύ των Ηνωμένων Εθνών και της Ρωσίας με σκοπό την ανεμπόδιστη πρόσβαση των εξαγωγίμων ρωσικών τροφίμων και λιπασμάτων στις παγκόσμιες αγορές. Η δεύτερη συμφωνία ονομάστηκε «Black Sea Grain Initiative» και θα απασχολήσει το παρόν κείμενο.

Η Συμφωνία για τα σιτηρά υπεγράφη στις 22 Ιουλίου 2022 από την Τουρκία, την Ουκρανία και τη Ρωσική Ομοσπονδία και τελούσε υπό την εποπτεία των Ηνωμένων Εθνών (εφεξής: ΗΕ). Η πρωτοβουλία αυτή των ΗΕ υποστήριζε τη σταθεροποίηση των αυξημένων τιμών στα τρόφιμα παγκοσμίως και είχε ως στόχο την αποφυγή ξεσπάσματος λιμού που θα είχε ως απότοκο την επικράτηση επισιτιστικής ανασφάλειας που θα επηρέαζε εκατομμύρια ανθρώπους (United Nations, 2023). Πιο συγκεκριμένα, η Συμφωνία προέβλεπε την εξαγωγή τροφίμων και λιπασμάτων, συμπεριλαμβανομένης και αμμωνίας, από τρία ουκρανικά λιμάνια της Μαύρης Θάλασσας: την Οδησό, το Chornomorsk και το Yuzhny/Pivdennyi (United Nations, 2023).

Για την κάλυψη των αναγκών συντονισμού, στις 27 Ιουλίου 2022, προκρίθηκε η σύσταση ενός Κοινού Κέντρου Συντονισμού (Joint Coordination Centre, εφεξής: JCC) με έδρα την Κωνσταντινούπολη. Αποστολή του JCC ήταν η εφαρμογή της Συμφωνίας, η οποία επέτρεπε στα πλοία να εξάγουν -σε ασφαλείς συνθήκες- σιτηρά, άλλα τρόφιμα και λιπάσματα από την Ουκρανία μέσω ενός θαλασσιού ανθρωπιστικού διαδρόμου (maritime humanitarian corridor). Ο ρόλος του JCC μπορεί να αποτυπωθεί στην επιτήρηση της κίνησης των εμπορικών πλοίων και στη διασφάλιση της συμμόρφωσης με τις διαδικασίες που αναπτύχθηκαν μέσω της Συμφωνίας. Το ανθρώπινο δυναμικό του Κέντρου αποτελούσαν μέλη-αντιπρόσωποι από την Τουρκία, τη Ρωσία, την Ουκρανία και τα ΗΕ. Γραμματειακά καθήκοντα του JCC ασκούσαν τα ΗΕ, ενώ αναπτύχθηκαν κοινές ομάδες επιθεώρησης (inspection teams) για την διενέργεια επιθεωρήσεων στα πλοία (United Nations, 2023).

Σύμφωνα με στοιχεία που παραθέτει η έκθεση της Διάσκεψης των Ηνωμένων Εθνών για το Εμπόριο και την Ανάπτυξη μέχρι την 5^η Μαρτίου 2023 (United Nations Conference on Trade and Development, 2023), εξήχθησαν -στο πλαίσιο της Συμφωνίας- από τα ουκρανικά λιμάνια 23.355.528 τόνοι σιτηρών. Πιο συγκεκριμένα, το 45% αυτών το έλαβαν οι αναπτυγμένες, το 49% οι αναπτυσσόμενες και το 6% οι λιγότερο ανεπτυγμένες χώρες. Μέχρι τον Ιούλιο του 2023, τον μήνα κατά τον οποίο η Ρωσία αποχώρησε από τη Συμφωνία και ουσιαστικά τερμάτισε την εφαρμογή της, είχαν εξαχθεί σχεδόν 33.000.000 τόνοι σιτηρών και λοιπών τροφίμων (European Council, 2023).

Η αποχώρηση της Ρωσίας από τη Συμφωνία δημιούργησε περαιτέρω ανησυχία στον αναπτυσσόμενο κόσμο και έγινε αντικείμενο έντονων επικρίσεων από τη Δύση. Σε μια προσπάθεια αλλαγής του κλίματος αυτού, στο πλαίσιο της συνόδου Ρωσίας-Αφρικής που έλαβε

χώρα στην Αγία Πετρούπολη στις 27-28 Ιουλίου 2023, ο πρόεδρος Putin δεσμεύθηκε ότι η χώρα του θα αντικαταστήσει τα μπλοκαρισμένα σιτηρά της Ουκρανίας, μετά την αποχώρηση της Ρωσίας από τη BSGI. Ο Putin, επίσης, υποσχέθηκε ότι η Ρωσία θα παρέχει δωρεάν σιτηρά, ύψους 25.000-50.000 τόνων, σε έξι αφρικανικά κράτη: την Μπουρκίνα Φάσο, τη Ζιμπάμπουε, το Μάλι, τη Σομαλία, την Κεντρική Αφρικανική Δημοκρατία και την Ερυθραία (Sauer, 2023). Πρόκειται για μια απόπειρα του Ρώσου προέδρου να ενισχύσει την επιρροή του στην αφρικανική ήπειρο και να εξοβελίσει την Ουκρανία από τις αγορές.

Οι δράσεις της ΕΕ για την αντιμετώπιση πιθανής επισιτιστικής κρίσης

Η κατάσταση τείνει να γίνεται ολοένα και χειρότερη ύστερα από τη μονομερή απόφαση της Ρωσίας να εγκαταλείψει τη BSGI, με αποτέλεσμα η ΕΕ να απομένει η μόνη συνεπής δύναμη στον κόσμο ικανή να αντιμετωπίσει το ζήτημα της επισιτιστικής κρίσης που επανέρχεται ως μεγάλη παγκόσμια απειλή (European Commission, 2023). Η Ένωση αναγνωρίζει την παγκόσμια εμβέλεια των ουκρανικών εξαγωγών για την διασφάλιση της επάρκειας τροφίμων, κάτι που φανερώνεται και από το γεγονός ότι η Ουκρανία είναι η 5^η μεγαλύτερη εξαγωγική δύναμη στα σιτηρά (European Council-Council of the EU, 2023).

Η ΕΕ έχει αναπτύξει μια στρατηγική αντιμετώπισης της επισιτιστικής κρίσης και της έλλειψης βασικών διατροφικών αγαθών που διαρθρώνεται σε τρεις πυλώνες (European Council-Council of the EU, 2023). Αρχικά, με την υποστήριξη των ουκρανικών εξαγωγών μέσω των «οδών αλληλεγγύης/solidarity lanes», για τις οποίες ακολουθεί εκτενέστερη ανάλυση στη συνέχεια. Στο πλαίσιο του πυλώνα αυτού προβλέπεται μέχρι και η αποθήκευση των ουκρανικών σιτηρών στο έδαφος της ΕΕ. Δεύτερο πυλώνα αποτελεί η κοινή προσέγγιση στην κρίση τροφίμων μέσω του συντονισμού δράσεων και της θέσπισης τεσσάρων προτεραιοτήτων. Αυτές είναι η αλληλεγγύη (solidarity), που αφορά την επείγουσα ανθρωπιστική βοήθεια σε αυτούς που τη χρειάζονται και τη δέσμευση €8 δις για την επισιτιστική ασφάλεια στο διάστημα 2021-2027. Ακολουθούν το ανοιχτό εμπόριο (open trade) και η βιώσιμη παραγωγή (sustainable production), που αποσκοπεί στην παροχή αρωγής στις αναπτυσσόμενες χώρες ώστε να κάνουν την παραγωγή τους βιώσιμη και ανθεκτικότερη στις κρίσεις. Τέλος, δίνεται έμφαση στην παγκόσμια συνεργασία (global cooperation). Τρίτος πυλώνας είναι η διασφάλιση της επάρκειας τροφίμων στην ΕΕ που επιτυγχάνεται μέσω της Κοινής Αγροτικής Πολιτικής. Παρ' όλα αυτά, αν και η επάρκεια

τροφίμων στην ΕΕ δεν διατρέχει κίνδυνο, η Ένωση παρουσιάζει σημάδια εξάρτησης σε εισαγωγές αναγκαιών για την αγροτική παραγωγή αγαθών. Ενδεικτικά, αναφέρεται ότι η ΕΕ βασίζεται στη Ρωσία και τη Λευκορωσία για το 59% των αναγκών της σε λιπάσματα καλίου (Caprile, 2022).

Με την έναρξη του πολέμου, η ΕΕ υιοθέτησε κυρώσεις κατά της Ρωσίας με σκοπό να αποδυναμώσει τη ρωσική πολεμική μηχανή. Οι κυρώσεις αυτές, σύμφωνα με την Ευρωπαϊκή Επιτροπή (European Commission, 2023), δεν πλήττουν τον ρωσικό αγροτικό τομέα αφού η αγορά, η εισαγωγή και η μεταφορά αγροτικών και άλλων τροφίμων εξαιρείται της επιβληθείσας απαγόρευσης στα πλοία που φέρουν τη ρωσική σημαία. Συνεπώς, η ΕΕ αναγνωρίζει τη σημασία των ρωσικών αγροτικών προϊόντων για τη διατήρηση της παγκόσμιας επισιτιστικής ασφάλειας και έχει αποφασίσει να μην πλήξει τις συγκεκριμένες ρωσικές εξαγωγές.

Οι ενέργειες της ΕΕ προς την κατεύθυνση αντιμετώπισης της επισιτιστικής κρίσης εξυπηρετούν ένα διττό στόχο (European Commission, 2023): πρώτον, τη διασφάλιση της παγκόσμιας επισιτιστικής ασφάλειας και, δεύτερον, την οικοδόμηση ανθεκτικών συστημάτων τροφίμων/επισιτιστικών συστημάτων (resilient food systems). Η Ευρωπαϊκή Επιτροπή, στο πλαίσιο της συνόδου της ομάδας G20 τον Νοέμβριο του 2022 στο Μπαλί, ανακοίνωσε ένα νέο πακέτο ανθρωπιστικής βοήθειας ύψους 210 εκατομμυρίων ευρώ που θα διανεμηθεί σε δεκαπέντε χώρες. Τα δισεκατομμύρια της ανθρωπιστικής βοήθειας θα διανεμηθούν στις εξής περιοχές του πλανήτη και θα κατευθυνθούν στις χώρες που πλήττονται περισσότερο από την επισιτιστική κρίση: Δυτική και Κεντρική Αφρική, Ανατολική και Νότια Αφρική, Μέση Ανατολή και Λατινική Αμερική (European Commission, 2022). Με το πακέτο αυτό η ΕΕ πραγματοποιεί επενδύσεις ύψους 18 δισεκατομμυρίων ευρώ για την παγκόσμια επισιτιστική ασφάλεια την περίοδο 2020-2024, προσφέροντας την αρωγή της στην ενίσχυση της ανθεκτικότητας των επισιτιστικών συστημάτων σε πάνω από 70 χώρες (European Commission, 2023).

Επιπρόσθετα, η ΕΕ έχει συνδέσει τη στήριξη που παρέχει στην Ουκρανία με τον στόχο διασφάλισης της παγκόσμιας επάρκειας τροφίμων. Πιο συγκεκριμένα, η ΕΕ έχει υλοποιήσει δράσεις «λωρίδων αλληλεγγύης» (European Commission, 2023), δηλαδή εναλλακτικών οδών – συνοδευόμενων με χρηματοδότηση- μεταφοράς των ουκρανικών σιτηρών προκειμένου αυτά να φθάσουν στις πιο ευάλωτες χώρες του κόσμου. Το σχέδιο εγκαθίδρυσης αυτών των λωρίδων/διόδων (Solidarity Lanes Action Plan) εκπονήθηκε από την Επιτροπή και ετέθη σε ισχύ τον Μάιο του 2022, ήτοι δύο μήνες πριν την υπογραφή της Συμφωνίας για τα σιτηρά. Διαφαίνεται,

λοιπόν, ότι η ΕΕ έσπευσε από τους πρώτους μήνες μετά την έναρξη του πολέμου να προσφέρει λύσεις στο οξύ πρόβλημα της σημαντικής ανόδου των τιμών στα τρόφιμα και να εξασφαλίσει την τροφοδοσία των πιο ευάλωτων χωρών που εξαρτώνται από αυτά. Οι «λωρίδες αλληλεγγύης» εγκαθιδρύουν εναλλακτικές οδούς εξαγωγών για τα ουκρανικά σιτηρά μέσω σιδηροδρομικών, οδικών και πλωτών οδών. Οι λωρίδες επέτρεψαν την εξαγωγή 41 εκατομμυρίων τόνων σιτηρών, ηλιόσπορων και σχετικών αγαθών και διασφάλισαν έσοδα για τους ουκρανούς παραγωγούς και στήριξη στην ουκρανική οικονομία. Το ποσοστό εξαγωγών σιτηρών μετά την έναρξη της ρωσικής εισβολής ανήλθε στο 60% μέσω των «λωρίδων αλληλεγγύης» και το 40% μέσω της Συμφωνίας για τα σιτηρά (European Commission, 2023). Η κατάρρευση της Συμφωνίας των σιτηρών συνεπάγεται ότι οι εξαγωγές των ουκρανικών σιτηρών στο άμεσο μέλλον θα γίνονται αποκλειστικά μέσω των «λωρίδων αλληλεγγύης» της ΕΕ· σε περίπτωση, τουλάχιστον, αποτυχίας άλλων προσπαθειών επαναφοράς της BSGI.

Η συνδρομή που παρέχει η ΕΕ στην Ουκρανία μέσω των λωρίδων αλληλεγγύης για εξαγωγές των ουκρανικών σιτηρών έχει προκαλέσει, ωστόσο, έντονες διαμαρτυρίες και αντιδράσεις σε κράτη-μέλη της ΕΕ, σχετικά με την προστασία των ντόπιων παραγωγών. Η αθρόα εισροή ουκρανικών αγροτικών προϊόντων στις αγορές των γειτονικών με την Ουκρανία κρατών-μελών της ΕΕ προκάλεσε την όξυνση των ανταγωνιστικών πιέσεων που άσκησαν τα φθηνότερα ουκρανικά σιτηρά στους εγχώριους ευρωπαϊούς αγρότες και παραγωγούς. Το αποτέλεσμα ήταν η επιβολή περιοριστικών μέτρων από την ΕΕ στο ουκρανικό σιτάρι, καλαμπόκι και ηλιόσπορους για την προστασία των ευρωπαϊών παραγωγών, που έβλεπαν μείωση των εσόδων τους (Reuters, 2023).

Πράγματι, τα περιοριστικά μέτρα που είχαν επιβληθεί στις εισαγωγές ουκρανικών αγροτικών προϊόντων από την ΕΕ έληξαν στις 15 Σεπτεμβρίου 2023. Η απόφαση αυτή της Ευρωπαϊκής Επιτροπής υιοθετήθηκε ύστερα από την εξέταση δεδομένων σχετικά με τις επιπτώσεις τεσσάρων κατηγοριών ουκρανικών αγροτικών προϊόντων στην αγορά της ΕΕ (European Commission, 2023). Σύμφωνα με την Επιτροπή, οι στρεβλώσεις στην αγορά των πέντε όμορων προς την Ουκρανία κρατών-μελών (Πολωνία, Σλοβακία, Ουγγαρία, Ρουμανία και Βουλγαρία), οφείλονταν στην μαζική εισροή ουκρανικών αγροτικών προϊόντων σε αυτές αλλά πλέον έχουν μηδενιστεί (European Commission, 2023). Συνεπώς, συμφωνήθηκε η κατάργηση των περιορισμών στις ουκρανικές εξαγωγές προς την ΕΕ με την προϋπόθεση η Ουκρανία να λάβει μέτρα ελέγχου των εξαγωγών της προς την ΕΕ για την αποτροπή πρόκλησης νέων

διαστρεβλώσεων στις αγορές των όμορων κρατών και επιβεβαιώθηκε η συνεργασία Επιτροπής-Ουκρανίας προς αυτήν την κατεύθυνση (European Commission, 2023).

Η κρίση των τιμών τροφίμων του 2007-2008 και οι πολιτικές αντιμετώπισής της

Στο συγκεκριμένο μέρος θα παρουσιαστεί περιληπτικά η κρίση τιμών στα τρόφιμα του 2007-2008 και θα αναφερθούν οι πολιτικές που εφαρμόστηκαν για την αποσόβηση αυτής της κρίσης. Κοινό χαρακτηριστικό των δύο κρίσεων αποτελούν οι αυξήσεις τιμών στα βασικά διατροφικά αγαθά, αν και η τρέχουσα επισιτιστική κρίση έχει διογκωθεί κυρίως λόγω της σύρραξης μεταξύ των δύο βασικών εξαγωγικών δυνάμεων σιτηρών και δημητριακών.

Την περίοδο 2007-2008 παρουσιάστηκε σημαντική αύξηση των τιμών σε βασικά διατροφικά αγαθά της τάξεως του 83%: η τιμή του καλαμποκιού τριπλασιάστηκε, το σιτάρι παρουσίασε αύξηση 127% και το ρύζι αύξηση 170% (Mittal, 2009). Οι υψηλές τιμές προσέθεσαν 40 εκατομμύρια επιπλέον ανθρώπους σε κατάσταση πείνας το 2008, με άμεσα πληγείσες τις αναπτυσσόμενες χώρες (Mittal, 2009). Παρατηρείται, επομένως, ότι κοινό στοιχείο των δύο επισιτιστικών κρίσεων είναι η πίεση που αυτές ασκούν στις αναπτυσσόμενες χώρες και στα ευάλωτα επισιτιστικά συστήματά τους. Η αύξηση των τιμών στα τρόφιμα του 2007-2008 έπληξε κυρίως τους χαμηλό-εισοδηματίες των αναπτυσσόμενων χωρών, κάτι που συμβαίνει και με την τρέχουσα επισιτιστική κρίση, όπως περιεγράφηκε παραπάνω.

Η κρίση των τιμών στα τρόφιμα της περιόδου 2007-2008 οξύνθηκε εξαιτίας μια σειράς πολιτικών. Αρχικά, αρκετές χώρες επέβαλαν περιορισμούς στις εξαγωγές τους ακόμη και απαγορεύσεις εξαγωγών, προκαλώντας έτσι αυξήσεις τιμών (U.S. Department of State, 2011). Παρόμοιες ενέργειες έλαβαν χώρα και κατά την τρέχουσα επισιτιστική κρίση ακόμα και εντός της ΕΕ. Χαρακτηριστικό παράδειγμα είναι οι περιορισμοί στις εξαγωγές σιτηρών που επέβαλε η Ουγγαρία (Caprile, 2022). Επιπρόσθετα, στην κρίση τιμών του 2007-2008 παρατηρήθηκαν «αγορές πανικού» με σκοπό την αποθεματοποίηση σιτηρών που συνοδευόταν από έλλειψη διαφάνειας (U.S. Department of State, 2011). Υπήρξαν χώρες που αγόρασαν πλεονάζουσες ποσότητες σιτηρών, αυξάνοντας έτσι τα αποθέματά τους, αγνοώντας όμως ότι οι διαθέσιμες ποσότητες επαρκούσαν. Το αποτέλεσμα ήταν να τροφοδοτηθούν περαιτέρω οι αυξήσεις των τιμών των τροφίμων και να παρουσιαστούν ακόμη και κατασπαταλήσεις σιτηρών (U.S. Department of State, 2011).

Για την αποσόβηση της κρίσης, δηλαδή τη σταθεροποίηση των αυξανόμενων τιμών στα βασικά διατροφικά είδη, προκρίθηκε ένα σύνολο πολιτικών που εν τέλει βοήθησε στην προστασία των φτωχότερων στρωμάτων και οδήγησε στο τέλος της επισιτιστικής κρίσης του 2007-2008. Σύμφωνα με το Υπουργείο Εξωτερικών των Ηνωμένων Πολιτειών της Αμερικής (U.S. Department of State, 2011), η αρχική απάντηση στην κρίση ήταν προσανατολισμένη στην αγορά και δημιουργήθηκαν παράλληλα «δίκτυα ασφαλείας» (safety nets), τα οποία υποστήριξαν την αγοραστική δύναμη των φτωχών και αποτέλεσαν την καλύτερη μακροπρόθεσμη απάντηση στην αστάθεια των τιμών. Επίσης, προκρίθηκε η μείωση των εισαγωγικών δασμών, η απελευθέρωση των αποθεμάτων – σε αντίθεση με την πρακτική της κατακράτησης πλεοναζουσών ποσοτήτων που εκτόξευε τις τιμές. Εν συνεχεία, ιδιαίτερα σημαντική πολιτική ήταν η επίδειξη μακροπρόθεσμου ενδιαφέροντος στον αγροτικό τομέα: βάσει του ενδιαφέροντος αυτού, τα κράτη αναζητούσαν τρόπους αντιμετώπισης της έλλειψης επενδύσεων στους αγροτικούς τομείς τους και σε αυτήν την κατεύθυνση συνέβαλε η χρηματοδότηση και η συνεργασία με εταίρους. Ο επιδιωκόμενος στόχος ήταν η μείωση της τρωτότητας σε περίπτωση οξέων και ξαφνικών κρίσεων και τα μέτρα που αξιοποιήθηκαν ήταν η ενθάρρυνση της ιδιωτικής επένδυσης, η ανάληψη επενδύσεων από το κράτος και η χρήση νέων τεχνολογιών για τον αγροτικό τομέα. Τα μέτρα αυτά ήταν ζωτικής σημασίας για τη βελτίωση της παραγωγικότητας και την κάλυψη της αυξανόμενης ζήτησης. Είναι σαφές ότι η πολιτική αυτή προσομοιάζει στον στρατηγικό στόχο της βιώσιμης παραγωγής (sustainable production) που προωθεί σήμερα η ΕΕ, με στόχο την παροχή αρωγής στις αναπτυσσόμενες χώρες, ώστε να κάνουν την παραγωγή τους βιώσιμη και ανθεκτικότερη στις κρίσεις (European Council-Council of the EU, 2023). Τέλος, προκρίθηκε η επείγουσα παροχή βοήθειας μέσω δωρεών και χρηματοδοτήσεων (U.S. Department of State, 2011), η οποία επίσης συναντάται στην στρατηγική της ΕΕ για την αντιμετώπιση της επισιτιστικής κρίσης μέσω της συνεργασίας με παγκόσμιους φορείς.

Προτάσεις πολιτικής: Μεσοπρόθεσμη και μακροπρόθεσμη ανθεκτικότητα επισιτιστικών συστημάτων

Είναι σαφές ότι η τρέχουσα επισιτιστική κρίση και η παρουσία γενικευμένης ανασφάλειας μετά την κατάρρευση της BSGI απαιτεί ολιστικές λύσεις και πολιτικές που στοχεύουν αφενός στη δημιουργία εναλλακτικών οδών μεταφοράς των ουκρανικών σιτηρών και αφετέρου στην

ανθεκτικότητα των παγκόσμιων επισιτιστικών συστημάτων (food systems). Για αυτόν τον λόγο, οι προτάσεις πολιτικής που ακολουθούν θα επικεντρωθούν τόσο σε μεσοπρόθεσμο όσο και σε μακροπρόθεσμο ορίζοντα και θα αφορούν την πληγείσα Ουκρανία και την ανεμπόδιστη μεταφορά σιτηρών στις ευάλωτες αναπτυσσόμενες χώρες και την ενδυνάμωση των επισιτιστικών συστημάτων. Τέλος, θα υπάρξει και πρόταση για τον ρόλο που οφείλει να διαδραματίσει η ΕΕ στο πεδίο της έρευνας και καινοτομίας για την ενίσχυση των επισιτιστικών συστημάτων. Οι προτάσεις αυτές προκρίνονται να εφαρμοστούν ακόμα και αν αναβιώσει η Συμφωνία για την εξαγωγή σιτηρών με την επιστροφή της Ρωσίας σε αυτήν.

Εναλλακτικές οδοί

Σε πρώτη φάση, η ΕΕ οφείλει να διερευνήσει το ενδεχόμενο εύρεσης εναλλακτικών οδών για την αποθήκευση και κυρίως για τη μεταφορά των ουκρανικών σιτηρών στις παγκόσμιες αγορές. Μία πιθανή εναλλακτική οδός θα μπορούσε να αποτελέσει η Αλεξανδρούπολη και το στρατηγικής σημασίας λιμάνι της. Η Αλεξανδρούπολη αποτελεί στρατηγικής σημασίας κόμβο για τον ανεφοδιασμό των δυνάμεων της Βορειοατλαντικής Συμμαχίας (NATO) που βρίσκονται στα δυτικά σύνορα της Ουκρανίας. Είναι γνωστή, άλλωστε, η στρατηγική συνεργασία ΕΕ-NATO και η εν πολλοίς ταύτιση ως προς τη στήριξη της Ουκρανίας αμυντικά και οικονομικά. Η Αλεξανδρούπολη, η σημασία της οποίας έχει αναβαθμιστεί τα τελευταία χρόνια από το ενδιαφέρον του αμερικανικού παράγοντα στην περιοχή, μπορεί να αποτελέσει έναν παράλληλο, εναλλακτικό κόμβο μεταφοράς σιτηρών και αγαθών σε σχέση με τις παραδοσιακές θαλάσσιες διαδρομές των πλοίων που διασχίζουν τη Μαύρη Θάλασσα, μπορώντας ουσιαστικά να τις υποκαταστήσει (Sitiñides, 2023). Εξάλλου, ο λιμένας της Αλεξανδρούπολης αναβαθμίζεται διαρκώς και αποτελεί κόμβο διαμετακόμισης προμηθειών, ανθρωπιστικής βοήθειας και όπλων προς την Ουκρανία (Sitiñides, 2023). Επομένως, η ΕΕ θα μπορούσε να χρηματοδοτήσει πολιτικές για την δημιουργία χώρων αποθεματοποίησης σιτηρών στην πόλη της Αλεξανδρούπολης και να καθιερώσει το λιμάνι κόμβο μεταφοράς των ουκρανικών σιτηρών στις αναπτυσσόμενες χώρες που πλήττονται περισσότερο από την κατάρρευση της BSGI. Η μετατροπή του λιμένος της Αλεξανδρούπολη σε κέντρο μεταφοράς ουκρανικών σιτηρών στις παγκόσμιες αγορές θα αναβαθμίσει συνολικά ολόκληρη την νοτιοανατολική Ευρώπη και θα υπογραμμίσει το ρόλο της ΕΕ στην καταπολέμηση της επισιτιστικής κρίσης. Η εξέλιξη αυτή θα φέρει ως αποτέλεσμα τη

δημιουργία ενός εναλλακτικού δρόμου που θα συνεισφέρει στην παγκόσμια επισιτιστική ασφάλεια, ενώ η Μαύρη Θάλασσα θα εμπνέει πλέον ανησυχία στους πλοιοκτήτες, που θα είναι σαφώς περισσότερο απρόθυμοι να παρακολουθούν τα πλοία τους να τη διασχίζουν (Sitalides, 2023), ακόμη και αν η Ρωσία γυρίσει κάποτε στη Συμφωνία για τα σιτηρά. Η ανάπτυξη του λιμένα της Αλεξανδρούπολης και η εξαγωγή των ουκρανικών αγροτικών προϊόντων από αυτόν θα βοηθήσει στη σταθεροποίηση της παγκόσμιας αγοράς τροφίμων και στη διασφάλιση της επισιτιστικής ασφαλείας.

Συνεργασία με FAO και WFP για ένα ανθεκτικότερο ουκρανικό επισιτιστικό σύστημα

Εν συνεχεία, η επισιτιστική ανασφάλεια απειλεί τον μαστιζόμενο ουκρανικό λαό. Υπολογίζεται ότι μία στις τρεις οικογένειες, που μεταφράζεται σε 11 εκατομμύρια ανθρώπους, θεωρούν ότι δεν θα έχουν πρόσβαση σε τρόφιμα (Bryant, 2023). Αυτό που απαιτείται είναι μια πολιτική για τη στήριξη μικρομεσαίων Ουκρανών αγροτών που καλλιεργούν με σκοπό τη διοχέτευση των προϊόντων τους στην ουκρανική αγορά αλλά και για δική τους κατανάλωση, δηλαδή ένα ανθεκτικότερο ουκρανικό επισιτιστικό σύστημα. Σε αυτή την κατεύθυνση εργάζονται ο Οργανισμός Τροφίμων και Γεωργίας των ΗΕ (Food and Agriculture Organization, εφεξής: FAO) και το World Food Programme (WFP). Πιο συγκεκριμένα, οι δύο αυτοί οργανισμοί από κοινού με τον εταίρο τους Fondation Suisse de Déminage (FSD), συνεργάστηκαν για την αποναρκοθέτηση και την απομάκρυνση των στρατιωτικών υλικών από την ουκρανική γη, με το πρόγραμμα να έχει ήδη ξεκινήσει στην περιοχή του Χάρκοβο (FAO, 2023). Σκοπός του προγράμματος είναι ο καθαρισμός της καλλιεργήσιμης γης από τα πολεμικά υλικά και τις νάρκες για την υποστήριξη των μικρό-ιδιοκτητών αγροτών και των αγροτικών οικογενειών που επηρεάζονται περισσότερο από τον πόλεμο. Το πρόγραμμα αφορά αγροτεμάχια μικρότερα από 300 εκτάρια (3000 στρέμματα) και στοχεύει στην παραγωγική χρήση της γης, την ανάκαμψη της ουκρανικής οικονομίας και τη σταδιακή κατάργηση της ανθρωπιστικής βοήθειας στην εμπόλεμη Ουκρανία. Το πρόγραμμα ανέρχεται στα 100 εκατομμύρια δολάρια, αλλά αντιμετωπίζει κενό χρηματοδότησης (funding gap) 90 εκατομμυρίων δολαρίων (FAO, 2023). Δεδομένου αυτού, η πρόταση πολιτικής που θα μπορούσε να υιοθετήσει η ΕΕ είναι η χρηματοδότηση του εν λόγω προγράμματος, δηλαδή να καλύψει το χρηματοδοτικό κενό, διότι εξυπηρετείται ο διττός στόχος της διατήρησης της επισιτιστικής ασφάλειας για τους ευάλωτους Ουκρανούς πολίτες και,

παράλληλα, της επαναχρησιμοποίησης της γης με θετικά αποτελέσματα για την ουκρανική οικονομία. Έτσι, η ΕΕ κατορθώνει να διατηρεί παράλληλα, πρώτον, τις λωρίδες αλληλεγγύης που αφορούν τις εξαγωγές σιτηρών προς τις διεθνείς αγορές και, δεύτερον, να αντιμετωπίζει την επισιτιστική ανασφάλεια που ταλαιπωρεί και την ίδια την Ουκρανία.

Ανθεκτικότητα παγκόσμιων επισιτιστικών συστημάτων και επένδυση σε έρευνα και καινοτομία

Τέλος, είναι ιδιαίτερα σημαντική η επίτευξη ανθεκτικότητας των επισιτιστικών συστημάτων (food systems) της ΕΕ και ειδικά των αναπτυσσομένων χωρών της Αφρικής και της Ασίας. Σχετικά με τον αναπτυσσόμενο κόσμο, η ΕΕ ήδη έχει υιοθετήσει πακέτα στήριξης των πλέον ευάλωτων χωρών με τη μορφή ανθρωπιστικής βοήθειας και χρηματοδοτήσεων. Παρ' όλα αυτά, απαιτούνται πολιτικές ενίσχυσης της ανθεκτικότητας των επισιτιστικών συστημάτων των αναπτυσσομένων χωρών και μείωση της τρωτότητάς τους (vulnerabilities). Η αντίδραση της ΕΕ στην παγκόσμια επισιτιστική κρίση οφείλει να ανταποκριθεί στα αιτήματα των Αφρικανών εταίρων της, οι χώρες των οποίων πλήττονται περισσότερο (Di Ciommo, Rampa and Dekeyser, 2022) και δυσανάλογα μετά την κατάρρευση της Συμφωνίας για τα σιτηρά. Μία ιδιαίτερα επιτυχημένη πολιτική αντιμετώπισης της κρίσης τιμών στα τρόφιμα του 2007-2008, ήταν η επίδειξη μακροπρόθεσμου ενδιαφέροντος υπό την μορφή επενδύσεων και χρηματοδότησης στον αγροτικό τομέα. Οι επενδύσεις ιδιωτικού και δημοσίου χαρακτήρα στον αγροτικό τομέα κατόρθωσαν να αυξήσουν την παραγωγικότητα και να καλύψουν τη ζήτηση. Επομένως, η ΕΕ οφείλει να προωθήσει πολιτικές χρηματοδότησης του αγροτικού τομέα των πιο ευάλωτων στην επισιτιστική κρίση κρατών και να ενθαρρύνει την ιδιωτική επένδυση (γηγενή ή ευρωπαϊκή) σ' αυτόν. Η μεταφορά τεχνογνωσίας (know how), η έρευνα και ανάπτυξη με σκοπό επενδύσεις σε αειφόρα επισιτιστικά συστήματα (sustainable food systems) είναι προτάσεις που καλύπτουν τόσο τα αιτήματα των πιο ευάλωτων και προσδίδουν έναν επιπρόσθετο και ισχυρότερο ρόλο στην ΕΕ (Di Ciommo, Rampa and Dekeyser, 2022).

Αναφορικά με την ΕΕ, η έμφαση πρέπει να δοθεί στην ανάπτυξη βιώσιμων και αειφόρων επισιτιστικών συστημάτων παγκοσμίως. Η επισιτιστική ανασφάλεια -σαφώς επιβαρυνόμενη μετά την κατάρρευση της BSGI- πρέπει να αντιμετωπιστεί με μακροπρόθεσμες επενδύσεις σε έρευνα και καινοτομία για έναν φιλικότερο προς το περιβάλλον αγροτικό τομέα (Ben Hassen and El Bilali, 2022). Η γνώση και η καινοτομία δεν συνεισφέρουν μονόπλευρα στην επισιτιστική

ασφάλεια (Ben Hassen and El Bilali, 2022), αλλά προσφέρουν και στην επίτευξη των στόχων βιώσιμης ανάπτυξης, προώθησης της αειφόρου γεωργίας και στην βελτίωση της ποιότητας τροφίμων.

Πίνακας: Σύνοψη προτάσεων πολιτικής για την αντιμετώπιση της επισιτιστικής κρίσης

1 ^η πρόταση: Εναλλακτικές οδοί	2 ^η πρόταση: Ανθεκτικότερο ουκρανικό επισιτιστικό σύστημα	3 ^η πρόταση: Ανθεκτικότητα παγκόσμιων επισιτιστικών συστημάτων και επένδυση σε έρευνα και καινοτομία
Η Αλεξανδρούπολη ως νέος κόμβος μεταφοράς ουκρανικών σιτηρών	Συνεργασία με FAO και WFP	Μείωση τρωτότητας και στόχος ανθεκτικότητας
Αποθεματοποίηση ουκρανικών σιτηρών και μεταφορά τους στις παγκόσμιες αγορές μέσω του λιμένα της Αλεξανδρούπολης	Χρηματοδότηση προγράμματος αποναρκοθέτησης και καθαρισμού της ουκρανικής γης με σκοπό την επαναχρησιμοποίησή της	Χρηματοδότηση αγροτικού-διατροφικού τομέα των ευάλωτων κρατών και ενθάρρυνση επενδύσεων
Υποκατάσταση της Μαύρης Θάλασσας από το Αιγαίο για λόγους ασφάλειας μεταφορών και πρόσβασης τροφίμων στις αναπτυσσόμενες χώρες	Ενίσχυση ουκρανικού επισιτιστικού συστήματος με προορισμό των γεωργικών προϊόντων στην ουκρανική εσωτερική αγορά και τη διασφάλιση της επισιτιστικής επάρκειας	Επενδύσεις σε έρευνα και καινοτομία για αειφόρα και ανθεκτικά επισιτιστικά συστήματα

Συμπέρασμα

Η Ευρωπαϊκή Ένωση καλείται να αντιμετωπίσει την παγκόσμια απειλή της επισιτιστικής κρίσης που προκάλεσε η ρωσική εισβολή στην Ουκρανία. Πολύ περισσότερο, είναι επιτακτική η εξεύρεση λύσεων στην απειλή της επισιτιστικής ανασφάλειας που προκάλεσε η κατάρρευση της BSGI. Αυτές τις λύσεις προσπάθησε να δώσει το παρόν κείμενο πολιτικής, αρχικά παρουσιάζοντας τη σημασία της BSGI και αναλύοντας τις δράσεις της ΕΕ για την επίτευξη του στόχου της επισιτιστικής ασφαλείας. Στη συνέχεια, για να απαντηθεί το βασικό ερώτημα του πώς η ΕΕ μπορεί να αντιμετωπίσει την απειλή της επισιτιστικής ανασφάλειας, εξετάστηκε η κρίση των τιμών τροφίμων του 2007-2008 για την άντληση επιτυχών πολιτικών αποσόβησης της κρίσεως.

Οι προτάσεις πολιτικής που καταγράφονται για την αντιμετώπιση της τρέχουσας επισιτιστικής κρίσης έχουν μεσοπρόθεσμο και -κυρίως- μακροπρόθεσμο χαρακτήρα. Αρχικά, προτείνεται η καθιέρωση της Αλεξανδρούπολης και του λιμένα της ως ασφαλούς εναλλακτικής οδού εξόδου των ουκρανικών εξαγωγών σιτηρών προς τις διεθνείς αγορές, αντικαθιστώντας ουσιαστικά την στρατιωτικοποιημένη Μαύρη Θάλασσα. Έπειτα, η δεύτερη πρόταση πολιτικής αφορά την παροχή συνδρομής της ΕΕ για την ενίσχυση του ουκρανικού επισιτιστικού συστήματος μέσω της χρηματοδότησης της δράσης του FAO και του WFP στην εκκαθάριση της καλλιεργήσιμης γης από τα κατάλοιπα του πολέμου ώστε να καταστεί γρήγορα παραγωγική. Τέλος, προωθείται η ανθεκτικότητα των παγκόσμιων επισιτιστικών συστημάτων με τη μορφή επενδύσεων και μακροπρόθεσμου ενδιαφέροντος στον αγροτικό-διατροφικό τομέα στις ανεπτυγμένες και ειδικά στις ευάλωτες αναπτυσσόμενες χώρες για τη δημιουργία φιλικών προς το περιβάλλον και αειφόρων επισιτιστικών συστημάτων. Σε αυτή την κατεύθυνση, η ΕΕ καλείται να συνεισφέρει επιστημονικά μέσω έρευνας και καινοτομίας για την διεκπεραίωση του στόχου των ανθεκτικών και αειφόρων επισιτιστικών συστημάτων. Εν κατακλείδι, η επισιτιστική κρίση αποτελεί παγκόσμια απειλή και απαιτεί τη συνεργασία μεταξύ κρατών και διεθνών οργανισμών. Η τρέχουσα ρευστή γεωπολιτική κατάσταση λόγω του πολέμου στην Ουκρανία και η όξυνση της επισιτιστικής κρίσης απαιτούν μια ολιστική στρατηγική από τις Βρυξέλλες.

Βιβλιογραφία

- Ben Hassen, T. and El Bilali, H. (2022). Impacts of the Russia-Ukraine War on Global Food Security: Towards More Sustainable and Resilient Food Systems? *Foods*, 11(15), 2301. <https://doi.org/10.3390/foods11152301> (Last accessed 4 Oct. 2023).
- Bryant, E. (2023). *War in Ukraine: How a humanitarian tragedy fed a global hunger crisis*. World Food Programme. <https://www.wfp.org/stories/war-ukraine-how-humanitarian-tragedy-fed-global-hunger-crisis> (Last accessed 4 Oct. 2023).
- Caprile, A. (2022). *Russia's war on Ukraine: Impact on food security and EU response*. European Parliament. [https://www.europarl.europa.eu/RegData/etudes/ATAG/2022/729367/EPRS_ATA\(2022\)729367_EN.pdf](https://www.europarl.europa.eu/RegData/etudes/ATAG/2022/729367/EPRS_ATA(2022)729367_EN.pdf) (Last Accessed 4 Oct. 2023).

- Ciommo, M., Rampa, F. and Dekeyser, K. (2022). *The EU's capacity for crisis response: A look at the 2022 food crisis*. European Centre for Development Policy Management. <https://ecdpm.org/application/files/7716/6842/7128/EU-Capacity-Crisis-Response-Look-At-2022-Food-Crisis-ECDPM-Discussion-Paper-330-2022.pdf> (Last accessed 4 Oct. 2023).
- European Commission (2023). *EU-Ukraine Solidarity Lanes*. https://eu-solidarity-ukraine.ec.europa.eu/eu-assistance-ukraine/eu-ukraine-solidarity-lanes_en (Last accessed 4 Oct. 2023).
- European Commission (2023). *EU actions to enhance global food security*. https://commission.europa.eu/strategy-and-policy/priorities-2019-2024/stronger-europe-world/eu-actions-enhance-global-food-security_en (Last accessed 4 Oct.2023).
- European Commission (2023). *Press corner: Following the expiry of the restrictive measures on Ukrainian exports of grain and other foodstuff to the EU, Ukraine agrees to introduce measures to avoid a renewed surge in EU imports*. https://ec.europa.eu/commission/presscorner/detail/en/IP_23_4497 (Last accessed 4 Oct. 2023).
- European Commission (2022). *Press corner: 210 million euros in food assistance for most vulnerable worldwide*. https://ec.europa.eu/commission/presscorner/detail/en/ip_22_6448 (Last accessed 4 Oct. 2023).
- European Council-Council of the EU (2023). *Food security and affordability*. <https://www.consilium.europa.eu/en/policies/food-security-and-affordability/> (Last accessed 4 Oct. 2023).
- European Council-Council of the EU (2023). *How EU countries are addressing the global food crisis*. <https://www.consilium.europa.eu/en/infographics/how-eu-countries-are-addressing-the-global-food-crisis/> (Last Accessed 4 Oct. 2023).
- European Council-Council of the EU (2023). *Ukrainian grain exports explained*. <https://www.consilium.europa.eu/en/infographics/ukrainian-grain-exports-explained/> (Last accessed 4 Oct. 2023).
- Food and Agricultural Organization (FAO UN) (2023). *Ukraine: FAO and WFP join forces to clear agricultural land from remnants of the war and help farmers resume production*.

- <https://www.fao.org/newsroom/detail/ukraine--fao-and-wfp-join-forces-to-clear-agricultural-land-from-remnants-of-the-war-and-help-farmers-resume-production/en> (Last accessed 4 Oct. 2023).
- Mittal, A. (2009). *The 2008 Food Price Crisis: Rethinking Food Security Policies*. https://unctad.org/system/files/official-document/gdsmdpg2420093_en.pdf (Last accessed 4 Oct. 2023).
- Reuters (2023). *Explainer: Why the EU is restricting grain imports from Ukraine* 9 May. <https://www.reuters.com/markets/commodities/why-eu-is-restricting-grain-imports-ukraine-2023-05-09/> (Last accessed 18 Oct. 2023).
- Sauer, P. (2023). *Putin promises free grain to six African nations after collapse of Black Sea deal*. The Guardian. <https://www.theguardian.com/world/2023/jul/27/putin-promises-free-grain-to-six-african-nations-after-collapse-of-black-sea-deal> (Last accessed 4 Oct. 2023).
- Sitilides, J. (2023). *How the War in Ukraine Transformed A Quiet Greek Port into a Geopolitical Center*. The National Interest. <https://nationalinterest.org/feature/how-war-ukraine-transformed-quiet-greek-port-geopolitical-center-206677> (Last accessed 4 Oct. 2023).
- United Nations (UN) (2022). *Black Sea Grain Initiative | Joint Coordination Centre*. <https://www.un.org/en/black-sea-grain-initiative> (Last accessed 4 Oct. 2023).
- United Nations (UN) (2022). *Black Sea Grain Initiative | Background*. <https://www.un.org/en/black-sea-grain-initiative/background> (Last accessed 4 Oct. 2023).
- United Nations (UN) (2023). *Black Sea Grain Initiative | Vessel Movements*. <https://www.un.org/en/black-sea-grain-initiative/vessel-movements> (Last accessed 4 Oct. 2023).
- United Nations Conference on Trade and Development (2023). *A Trade Hope: The impact of the Black Sea Grain Initiative*. <https://unctad.org/a-trade-hope-2> (Last accessed 4 Oct. 2023)
- U.S. Department of State (2011). *Food Prices Crisis of 2007-2008: Lessons Learned*. <https://2009-2017.state.gov/r/pa/prs/ps/2011/03/157629.htm> (Last accessed 4 Oct. 2023).

World Food Programme (2022). *WFP reaches one million people with life-saving food support in conflict-stricken Ukraine*. <https://www.wfp.org/news/wfp-reaches-one-million-people-life-saving-food-support-conflict-stricken-ukraine> (Last accessed 4 Oct. 2023).

Φίλης, Κ. (επιμ.) (2022). *Το μέλλον της Ιστορίας*. Αθήνα: Εκδόσεις Παπαδόπουλος.